

Uygarlığın Sessizliği: 1930'larda Türkiye'de Basılmış Adab-ı Muâşeret Kitaplarında Ses¹

The Silence of Civilization: Voice in the 1930s Etiquette Books Published in Turkey

Tülin URAL²

Öz

Bu makalede ses bağlamında uygarlaşma sürecinin nasıl işlediği incelenmektedir. 1930'larda Türkiye'de basılmış âdâb-ı muâşeret kitaplarında bir uygarlık göstergesi olarak görülen ses kontrolü ve disiplinine yönelik öğütler incelenecektir. Öncelikle uygarlaşmanın (doğal olandan uzaklaşma, utanç eşiğinin yükselmesi ve benzeri) hangi dönüm noktalarından geçtiği ele alınır. Makalenin ana gövdesindeyse öncelikle bu kitaplarda sesin volümünü azaltmaya yönelik öğütler incelenir. Ardından sesin disipline edilmesi ile ilgili kısımlar ele alınır ve özellikle lehçeyi terbiye etmeye yönelik uyarılar gözden geçirilir. Son olarak ses disiplini meselesinde kadınların özel bir kategori olarak görüldüğü vurgulanır. Sonuç bölümünde ise, bu âdâb-ı muâşeret kitaplarında ses denetimi, garbiyatçı bir fantezi malzemesi olarak değerlendirilir.

Anahtar Kelimeler: Uygarlaşma Süreci, Türkiye, Adâb-ı Muâşeret, Ses Terbiyesi, Garbiyatçılık.

Abstract

In this article, it's narrated how the civilizing process worked in the context of voice, around the books of etiquette published in Turkey in 1930s. In the main body of the article, the suggestions to decrease the volume are analyzed. The passages concerning the voice discipline and the warnings to use a proper dialect are scrutinized in particular. Finally, it's explored how women are considered as a critical category in terms of voice discipline. In the conclusion, it's analyzed how the voice discipline is evaluated as the material of an occidentalist phantasy.

Keywords: Civilizing Process, Turkey, Etiquette, Voice Discipline, Occidentalism.

Ortaçağ gürültülü bir çağdı. Çanlar art arda çalar; karnavallarda günlerdir içmekten kendini kaybetmiş kadınlar ve erkekler bağıra çağıra küfredip şarkı söyler³; şatolarda verilen şöenlerde, uzun masalardaki et dağları ortasında efendilerle serfler yan yana kahkaha atar; kasabaların sokaklarında oraya buraya atılmış çer çöpün içinde köpekler eşelenirken bağıra çağıra kavga edenler eksik olmazdı (Hendy, 2014:136-141).

¹ Makale başvuru tarihi: 17.12.2017, makale kabul tarihi: 01.03. 2018.

² Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, tulinural@yahoo.com.

³ Karnavallarda sadece taşkınca serserilik edilmezdi. Aynı zamanda kadın ve erkek, köylü ve soylu, usta ve çırak gibi roller ters yüz edilir; efendiler hakkında ileri geri konuşulur; toplumsal kurallara uymayanlarla kolektif olarak alay edilirdi. 17. yüzyıldan başlayarak, iş politik bir boyut da kazandı. Bazı karnavallar, gürültücü protestolara, yağmalara sahne olmaya başladı. Ortaçağ boyunca, baş edilmesi zor yaşam ve ağır eşitsizlik koşullarında, alttakilerin birkaç günlüğüne de olsa nefes almasını sağlayan birer emniyet sübabı gibi görülen karnavallar, egemenler tarafından gitgide birer tehdit unsuru, içinde başkaldırı nüveleri taşıyan riskli günler olarak görülmeye başlandı. David Hendy, *Sesin Beşeri Tarihi* adlı başarılı kitabında, karnavallarla bugünkü gürültülü protestolar arasındaki akrabalığa değinir.

Uygarlaşma süreci yavaş yavaş tüm bu sesleri susturdu; zira uygarlığın ayırt edici sesi, sessizlikti. Uygarlık her şeyden önce belirlilik, güvenlik, bir bakıma huzur vadeliydi (Freud, 1999)⁴. Ve huzur da sessiz bir şey olmalıydı.

Bu süreç sadece uygarlık hâlini tanımlamadı. Aynı zamanda uygar olanlarla olmayanları da gitgide birbirinden ayırdı. Uygarlık süreci boyunca, farklı sınıflar giderek birbirinden uzaklaştı. Ama sadece yoksullar değil, deli, çocuk, hayvan ve hatta bir düzeyde kadınlar uygarlık alanının dışında tanımlandılar.⁵ Daha doğrusu, uygar olan ve olmayan ayrımı oluştuğu, Batı dünyasında, uygarlıkla birleştirilen -eğitimsizlik, kibarlık, akılcılık, doğal değil de insan müdahalesi ürünü olma vb.- niteliklerin dışında kalanlar daha aşağıda kabul edildiler. Ama bununla da sınırlı kalmadı; Batı, giderek kendini topyekûn olarak uygarlık fikri ile tanımladı ve sömürgeciler de kendilerini *barbarlara* medeniyet götüren beyazlar olarak meşrulaştırdı.⁶ Ancak 19. yüzyıl civarında bir an, Batı'nın varlıklı uygar ortamında oluşan standartlar yavaş yavaş alttakiler arasında ve Batı dışı dünyada yayılmaya başladı. Uygarlık fikrinin en büyük başarısı, kendini, nötr bir bilimsel ölçüt olarak kabul ettirip emekçi sınıflarda ve barbarlarda bir bilinç bulanıklığına ve özgüven sarsılmasına yol açabilmesiydi.⁷

Uygarlaşma Süreci: Bir Mucize?

Elbette her şey birden bire olmadı. Modern öncesi çağ boyunca, 1500-1800 arasında, tam üç yüzyılda gerçekleşti uygarlığın gelişimi. Kıvılcım, bugün Batı dediğimiz coğrafyada çakıldı ve yeryüzünün diğer yerlerine de yayıldı. Elias'a (2002) göre yavaş, ama ufak gelgitleri olsa dahi belli bir yöne doğru kararlı şekilde, dalgalanmalar hâlinde ve belli bir düzen içinde ilerleyen bir oluşum sonucuydu bu. Genel kanının aksine, bilinçli ve planlanmış bir akıl ürünü değildi uygarlık. Bir dizi tarihsel gelişme ve süreç, tek tek insanların eylemlerinin, iradelerinin, planlarının belli biçimde eklenmesi ile sonuçlanarak uygarlık sürecine yol açmıştı.

Bu tarihsel süreçlerden ilki pazar ekonomisinin oluşumu idi. Bunun sonucunda giderek artan rekabetin baskısı altında toplumsal ve ekonomik işlevlerin farklılaşması ile beraber uzayan ve yoğunlaşan eklenme zincirleri sonucu karşılıklı bağımlılık artıyor⁸; bu da yanında, birlikte yaşamayı zorunlu kılan zorlayıcı, güçlü bir düzen getiriyordu.

İkinci tarihsel süreç, tam da birincisi ile etkileşim içinde oluştu. Modern devletin oluşumu. Merkezi ordunun adım adım ortaya çıkması ile beraber şiddetin tekelleşmesi mümkün oldu, böylece şiddetten arınmış, pasifize edilmiş mekânlar ortaya çıktı (Elias, 2002:225).⁹ Tam da bu sıralarda, Ortaçağ'da apaçık ortada olan, kamusal işkenceler ya da dinsel çilekeşlik gibi biçimlerde gösterişçi şekilde sergilenen bedensel şiddet geriye çekildi. Demek ki tekil insan dışarıdan gelebilecek herhangi bir şiddet tehdidine karşı gitgide daha korunaklı bir hayata kavuştu (Freud, 1999). Ama karşılığında kendini sınırlamayı öğrenmek zorunda kaldı. Bir bakıma Ortaçağ'da derbeyinden, soylu savaşçıdan, kiliseden ya da (çilekeşlik pratiğinde olduğu gibi) bizzat kendinden kaynaklanabilecek dışsal ve fiziksel çıplak şiddet, giderek kendini denetim hâlini aldı ve içe

⁴ Ama tuhaf biçimde de bolca huzursuzluk ve güvensizlik getirdi.

⁵ Tüm bu dinamik tanımlama sürecinde bilimlerin katkısı büyüktür. Tarih, modern öncesi Batılı ve Batılı olmayan toplumların hikâyesini yazarak Batı modernleşmesini çerçeveliyordu. Aynı şekilde Batı dışındaki "ilkel" toplumların antropoloji ve devletli toplumları ise oryantalistler inceliyordu. Edward Said, *Oryantalizm*'de anahtar konumdaki bu epistemolojik süreci inceler.

⁶ Elbette sömürgeciliğin uzun ve karmaşık tarihi tek bir dipnotta çözümlenemez. Ancak bu noktada Batı dışının tamamının tek bir yöntem ve söylemsel gerekçe ile sömürgeleştirilmediğini belirtmemiz gerekir.

⁷ Ancak bu her zaman böyle kalmadı. Uygarlık süreci aynı zamanda uygarlığın eleştirilmesi ile at başı gitti. Bu eleştirinin en önemli öncülleri romantikler ve Marksistler oldu. Dolayısıyla bizzat uygarlığa için görülen "akıl" ya da "ilerleme" gibi kavramları, çok farklı bağlamlarda, yaratıcı olarak yeniden yeniden tanımladılar. Hemen yukarıdaki dipnotta adı geçen bilimlerde uygarlık ölçütleri ve ayrışmasının tanımlanması kadar, onların eleştirilmesine de hizmet ettiler.

⁸ Eklenme zincirleri, Elias'ın çalışmasından son derece anahtar bir kavramdır ve burada, ekteki kaynakçada yer alan tercümede kullanılan hâliyle yer almaktadır. Bu terimle kast edilen bireyleri toplumsal ve ekonomik hayatta birbirine bağlayan karşılıklı bağımlılık zincirleridir.

⁹ Saraylaşma, saray maiyetinin ortaya çıkması ve bu sosyetenin, bilhassa Fransa'da -diğer Avrupa Saraylarında da taklit edilecek- belli "kibar" davranış ölçütlerinin üreticisi olarak şekillenmesi, bizzat bu sürecin sonucudur.

yerleşti. Yani dış şiddetin yerini, artık acı değil, ağrı olarak (anksiyete şeklinde) hissedilen ekonomik ve simgesel şiddet aldı.¹⁰ Başkalarından korkmanın yerini iç korku almakta iken bu iç korku da çok yönlü ve sürekli bir nitelik kazandı (Elias, 2002:190). Mesela Ortaçağ'da herhangi bir şölendeki tehdit, kavga çıkma olasılığı var iken, artık tehdit kendini tutamayıp âdâb-ı muaşerete aykırı davranma olasılığı idi (Elias, 2002:384). Dolayısıyla uygarlık, kendi kendini tanımladığı üzere şiddetsizlik değildi, hatta şiddetin miktarı dahi değişmiş değildi. Uygarlık sürecinde değişen, şiddetin niteliği, yani açık fiziksel şiddetten simgesel şiddete doğru kayış ve davranışları belirleyen aygıtın bütünü idi.

Uygar Davranış ve Acziyetleri

Tüm bu süreçlerin sonunda uygar davranış oluştu. Peki ama uygar davranışı tanımlayan unsurlar nelerdi?

Artan bağımlılık ilişkileri ile birlikte insanlar giderek eylemlerinin uzun vadeli sonuçlarını düşünmeye başladılar; dolayısıyla dolaysız şimdiki zamanın aksine, geleceği hesap eden uzak görüşlülük yaygınlaştı. Şok olasılığının, güvensizliğin, istikrarsızlığın ve keyfiyetin muğlaklığına yaslanan baskının yerini belirlilik ve öngörülebilme aldı ki bu aynı zamanda hukuk ya da adap kurallarının istikrar ve standartlık kazanması ile eş zamanlıydı. Ayrıca kurallar -ve elbette yasaklar da- çoğaldı, farklılaştı ve karmaşıklaştı; başka bir deyişle kurallar çemberi daraldı (Elias, 2002: 225).

Buna ek olarak, hem geleceği öngörebilmek hem de duygulara hakimiyet için insanlar sürekli dışarıyı, yani diğer insanları, ortamı ve kendilerini gözlemlemeye, bu gözlemlere dayanarak akıl yürütmeye başladılar. Bu minvalde davranışlarda, geçmişin spontanlığı ile tezat içinde bir hesaplılık ve temkinlilik hakim olmaya başladı. Daha doğru bir deyişle, geçmişte tehdit edici doğaya karşı gelişmiş ayırt etme yetileri insanlara yöneldi.

Hangi duygulara hakim olunup hangi duygulara olunmayacağı, ortama ve döneme göre değişse de, geçmişin taşkınlığının yerini duygulara hakimiyet ve kendini, arzularını ve dürtülerini denetleme, yani özdenetim aldı (Elias, 2002: 195, 257). Özdenetim o düzeye vardı ki belli kurallara kimse yokken dahi uyulması standart hâl almaya başladı.

Dürtüsel davranışları, anlık arzuları, daha uzak gelecekteki tatminler için feda etme, dolayısıyla dürtüleri erteleyebilme ve öteleyebilme gelişti (Elias, 2002: 204, 271). Ve bu denetim de giderek içselleştirildi, otomatikleşti. Tüm davranışlar böylece standart bir ortalamaya doğru çekildi. Ortaçağ'ın gösterişe dayanan standardının yerine, yoğun duyguların düzenlendiği ya da tamamen bastırıldığı bir ideal geçti.

Sürecin ilerlemesi ve Batılı, soylu ve uygar standardın kabul görüp aşağıya doğru yayılması ile hem tek tek bireylerin davranışları hem sınıflar hem de Batı ve Batı dışı arasındaki tezatlar azaldı; uçlar törpüldü. Uçların törpülenmesi ve tezatların azalması ile beraber davranış nüanslandı ve inceldi. Bu süreçte utanç duygusu gelişti; sıklık/utanç sınırı yakınladı; sıklık/mahcubiyet alanı genişledi ve zorlamanın içselleşmesi, başkasından duyulan korkunun yerini iç korkunun alması ve özdenetim arttıkça utanç eşiği yükseldi (Elias, 2002: 212, 370).

Tüm bu uygarlaşma süreci Ortaçağ'ın yüksek, coşkulu ve uçlardaki seslerini de ehlileştirdi. Uygar sınıflar giderek itidal ve sessizliğe çağırıldılar. Kızlara sessiz olmaları öğütlenirken, dans vb. müzikli faaliyetler üst tabakalar açısından, bedenlerini biraz olsun serbest bırakacakları bir etkinlik olmaktan çıkarak, bedenlerini nasıl kontrol edebildiklerini gösterdikleri düzenli bir ko-reografiye dönüştü. Dinsel ayinlerden müzik giderek çıkarıldı; gevezelik ya da kahkaha kaba bir

¹⁰ Foucault da eserinin tamamında tam olarak bu süreci anlatır. Foucault'nun eserlerinde böylelikle belirgin hâl alan Elias etkisi bilhassa *Hapishanenin Doğuşu*'nda gözlemlenebilir. Ama elbette Foucault bu süreçte bilimlerin ve bilme -ve söyleme- biçimlerinin etkisine yaptığı vurgu ile yörüngesini Elias'dan başka bir yöne çevirir.

yetişme biçiminin göstergesi olarak görülmeye başlandı. Gösteriş yerini gösterişli bir tevazuya bırakırken, medeni davranış sükûnetle ve ağırbaşlılıkla birleştirildi. Aksi ise yaygaracılık ve saygısızlık olarak imlendi. Başkalarını duymak istemeyecekleri seslerle rahatsız etmemek gerekiyordu. Böylelikle bireyin etrafında, tam da diğerleri ile arasındaki fiziksel mesafeyi de belirleyen görünmez bir duygusal duvar yükselirken; yine görünmez ve ihlal edilmemesi gereken, işitsel-dolayısıyla duyusal- bir aura da tanımlanıyordu. Dolayısıyla kısıtlanan sadece çıkarılan sesler değil, duyulan seslerdi de. Bu bağlamda, uygarlaşma süreciyle beraber, hem kulağa ulaşan hem de ağızdan çıkan seslerin evrenleri de ayrıştı. Medenî olanlar ve olmayanlar başka türlü konuşur, eğlenir, şarkı söyler oldular ve elbette başka şeyler dinlediler (Hendy, 2014: 144-152). Daha doğrusu, bu iki dünyanın duydukları ve çıkardıkları sesler birdenbire değişmediyse dahi, sese yükledikleri anlam değişti (Hendy, 2014: 149, 165-169).¹¹ Bir zamanlar hiç de yadırganmayan bir sürü ses artık görgüsüzce, kaba saba bulunuyordu. Artık âdâb-ı muaşerete, medenî davranışa uyan, uymayan ve tam da bu nötr görünen kavram etrafında toplumsal hiyerarşiler yaratan sesler -ve sessizlikler- vardı.

Elbette âdâb-ı muaşeret alanı pürüzsüz değildi ve aslında önemli gerilimlerle yüklüydü. Bir kere evrensel bir değer olarak kurgulanan kibarlık ruhun doğal ve kendiliğinden bir yansıması olarak görülürken, aynı anda apaçık bir şekilde kurallarla düzenlenen, demek ki müdahale edilmiş davranışlarla dışa vurulabiliyordu. Tam da bu noktadaki gerilimin nasıl çözülebileceğine ilişkin tartışmalar, belli bir anda, belli bir zümrenin, ruh ve beden, iç ve dış, kendiliğindenlik ve taklitçilik, samimiyet ve gösteriş gibi hayatî ilişkileri nasıl kurduğunu gösteriyor ve âdâb-ı muaşerete yönelik belli başlı eleştirilerin de kaynağını oluşturuyordu. Bu temel gerilime bağlı olarak âdâb-ı muaşeret aynı zamanda bir gösterme ve gizleme sarkacı içinde oluşuyordu: Ruhun doğal bir yansıması gibi görünmesi için ölçülülüğe dayanan medenî davranışın kendiliğindenmişçesine, çok kararlı bir sadelik içinde performe edilmesi gerekiyordu. Öyle ise medenî davranış temelinde, bir gösterirken gizleme sanatı idi.

Öte yandan yukarıda da değinildiği üzere, âdâb-ı muaşeret, nötr bir medeniyet ölçütü olarak sunulurken esasen toplumsal ayrışmalar yaratmaktaydı ki bu da ustalıklı gizlenmesi, daha doğrusu gizlemek için emek harcanması gereken bir başka meseleydi. Geçmişte ikili bir kültür içinde yaşayan yüksek zümreler giderek kendi zümrelerine has incelmış bir kültürün içinde yaşamaya başladılar (Burke, 1996; Hendy, 2014: 173).¹² Ama geniş halk kesimlerine -biraz nefes almaları için- gürlütcü karnavallar için göz yummakla, bu kültürün hep içinde taşıdığı devrimci potansiyelin tehdidine boyun eğmek arasındaki sıkıntılı tereddütü de hep yaşadılar (Hendy, 2014:136).¹³ Sonuçta ayrıştıkları alt kültürü, hiç değilse kendileri için katlanılır bir hâle getirmekle, tamamen ondan uzaklaşmak arasındaki bu tereddüt birincisi lehine gelişti ve -yine yukarıda değindiğimiz üzere- medeniyet normları bir hayli seyreltilerek yavaş yavaş alta yayıldı (Elias, 2002:387).¹⁴

Ancak uygarlık süreci hem Batı'da hem Batı dışında farklı hızlarda ve milatlarda gerçekleşti. Ama yine de hareketin kalın çizgileri, yapılanış yarası ve ona yol açan maddî etkenler ya da

¹¹ Bu süreç her zaman gerçek seslere tekabül etmeyebiliyordu; çünkü 18. Yüzyıl'a dek Avrupa kentleri hâlen; zengin ve yoksulların bir arada yaşadığı sıkışık mekânlardı ve herkes mecburen birbirini duyuyordu. Bu minvalde Hendy, örneğin 16. Yüzyıl'da, fazla gürlütlü olmasın diye insanların karlılarını ve hizmetkarlarını saat dokuzdan sonra dövmelerini yasaklayan yasalardan bahseder.

¹² Ayrışma, kent mekânına da yansıdı ve 19. Yüzyıl'a gelindiğinde, üst zümreler hemen bir önceki dipnotta adı geçen sıkışık ve kaotik kent merkezlerinden çıkarak, kentin çeperindeki düzenli ve temiz mahallelerine, huzurlu ve zarif malikanelerine çekildiler.

¹³ Ortaçağ'daki *şarivariler* devrimci bir potansiyel taşırdı ve buralardaki "gürlütcü" gelenekle (örneğin sokaklarda tencere tava çalmak biçiminde açığa çıkan) günümüzdeki protestolar arasında bir akrabalık mevcuttur. Protesto hemen her zaman, ses çıkaran bir iş olmuştur.

¹⁴ Bu, sadece bir yukarıdan aşağıya yayılma süreci değil; aynı zamanda üst sınıflar, onlar içindeki çeşitli zümre ve tabakalar arasında da bir rekabet sürecidir. Bu rekabetin en çarpıcı, en hacimli ve etkili olanı, 17. ve 18. Yüzyıl boyunca soylular ve burjuvalar arasında yaşanıyordu. Burada detayına giremeyeceğimiz bu rekabet içinde, soylular burjuvalar sonradan görmelikle suçlarken; burjuvalar da onların tevazudan uzak kibarlığını gösterişçilik saydı. Bu kodlar, tam da yukarıda değinilen, iç ve dış, kendi olmak ve taklitçilik, ruh ve beden tartışması içinde okunmalı elbette. Bu rekabete, Elias'ın çalışmasında da değinilir.

sınıfların yükseliş şeması her yerde aynıydı. Fakat yörüngeler, davranış ve duygu kalıplaşması, güdülerin hangilerinin vurgulanacağı hangilerinin bastırılacağına ilişkin hesaplamalar farklılaşabili. Dolayısıyla, Batı saraylarından başlayarak oluşan, ama Batılı burjuvaların yeniden yorumladığı, Fransa ya da Almanya'da çok başka yörüngelerden ilerleyen, ama her koşulda bir Batı icadı olan uygarlık normlarının aşağıya doğru hareketi, sınıflarla sınırlı kalmadı ve Batı dışında da izlendi (Elias, 2002, 404-406).

Şimdi biz de ses teması etrafında, Türkiye'de bu uygarlık normlarının belli bir tarihsel anda büründükleri görünümü inceleyeceğiz. 1930-1939 arasında Türkiye'de basılmış âdâb-ı muaşeret kitaplarında, ses ve sessizlik meselesinin hangi medeniyet kalıpları içinde ele alındığına, bunların arkasında hangi temel zihni kategorilerin işlediğine ve bu kitaplarda nasıl bir ses evreni öngörüldüğüne odaklanacağız.¹⁵

1930'lar Türkiye'si'ne Adâb-ı Muâşeret Açısından Bakmak

Türkiye Bibliyografyası'nda, *savoir vivre* başlığı altında kategorize edilen listeye göre 1930-1939 arasında 12 adet âdâb-ı muaşeret kitabı basılmıştır.¹⁶ Buna göre yeni harflere geçilen 1928-1930 arasında hiçbir yayına rastlanmaz, 1930'da 1 tane, 1932'de 3 tane, 1938'de 2 tane, 1939'da ise 6 tane eser yayınlanır.

Esasen bu kaynaklar sofrada adabından giyim kuşama, selamlaşmadan konuşmaya dek uzanan çok çeşitli konuları ele almaktadırlar.¹⁷ Tam da bu geniş çeşitlilik, 1930'larda gündelik hayata ilişkin hemen tüm tematik çalışmaların bu literatür içinde belli bulgulara ulaşabileceğini gösterir.¹⁸ Adâb-ı muaşeret literatürünü kullanan sınırlı sayıda araştırma da bu kaynaklar vasıtasıyla Batılılaşma, elitizm, ruh ve beden ilişkisinin nasıl kurgulandığı, modern vatandaşlığın inşası, toplumsal cinsiyet ve benzeri birçok sorunsalın ele alınabileceğini gösterir (Meriç, 2000; Mahir, 2005; Ural, 2008a; Dandiboz, 2015 ve Tunç Yaşar, 2016). Fakat bu çalışmaların hiçbirinde ses meselesi odağa alınamamaktadır.

Ancak şunu da belirtmekte yarar var ki kimse, sırf bu âdâb-ı muaşeret kitaplarında öyle yazıyor diye önerilen hayatı yaşamamıştır. Daha doğrusu bunu varsaymamız için bir sebep yoktur ortada. Bu kitaplar büyük ihtimalle, çoğunun genç kızlar olduğunu tahmin edebileceğimiz okurları için, her şeyden önce birer fantezi malzemesidir. Açıkçası, nasıl bugün bizler dekorasyon dergilerine bakıp hayal kuruyorsak, o dönemde de âdâb-ı muaşeret okurları bu kitapları okurken yeni, modern bir hayatın hayalini kuruyorlardı. Ama hepsi bundan da ibaret değil elbette... Bu kitaplar aynı zamanda ilham kaynağı olarak da işlev gördüler: Okurlar, kitaplardaki hayatı, kendi -çoğu kez kısıtlı- olanakları içinde hayata geçirmeye de çalıştılar. Fakat bu nasihatlerin gerçek hayatlara ne ölçüde ve nasıl etki ettiğini saptamak çok daha başka kaynaklara başvurmayı gerektirir.

Aslında kitapların ne ölçüde bir okur kitlesine ulaştığını saptamak kolay değildir. Elbette cumhuriyetin ilk yıllarında, bugünkü oranların yakınından dahi geçmese de genel okur yazarlık oranında, bilhassa bu kitapların özellikle hedef kitlesini oluşturabilecek kadın okuryazarlığında artış kaydedilmiştir. Ancak bu oranlar elbette bu kitapların ne kadar okunduğuna ilişkin veri

¹⁵ Bu yazı, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Programı kapsamında Mart 2008'de savunduğum "1930-1939 arasında Türkiye'de Âdâb-ı Muâşeret, Toplumsal Değişme ve Gündelik Hayatın Dönüşümü" adlı tezimde kullandığım kaynaklara dayanmaktadır. Bu vesile ile bu alandaki kavrayışımı muazzam zenginleştiren tez danışmanım Prof. Dr. Meral Özbek'e bir kez daha teşekkür etmek isterim.

¹⁶ Bunlardan 3 tanesi 40 sayfadan kısadır.

¹⁷ Kitapların genel bir tanıtımı ve içindekiler bölümlerinin tam bir dökümü için bkz Ural, 2008b.

¹⁸ Öte yandan 1930'lara ilişkin herhangi bir konuyu aydınlatmak için yararlanılabilecek birincil kaynaklar çok daha geniş bir alanı ve çok çeşitli türleri kapsamaktadır: Bu anlamda da farklı türde kaynakları incelemek de farklı metodolojik araçları gerektirmektedir. Burada ele alınan adap kitaplarının dışında kalan kaynaklar şöyle sıralanabilir: Çocuk büyüme kılavuzları, gazete ve dergiler (özellikle Magazin dergileri/Kadın dergileri), romanlar, günceler ve biyografiler, ilgili yasalar ve bunların çıkarılması sırasındaki tartışmaları içeren meclis zabıtları, ilgili ders kitapları (özellikle dönemin hayat bilgisi ders kitapları); anılar; objeler; reklamlar; fotoğraflar; konuyla ilgili dava ya da sözlü tarih kayıtları.

sunmaz. Yine de muhakkak kitaplar belli bir kitleye ulaşmaktadır ki bu türde birçok yayın yapılmıştır. Kitapların içeriği de temelde kentli, orta ve üst sınıf bir okur kitlesinin hedeflendiğini açıkça ele vermektedir.

Görülüyor ki 1930'lar Türkiye'de âdâb-ı muaşeret yayımcılığı için parlak yıllardır. Esasen 1930'lu yıllar, Kemalizmin Batılılaşma hedefini ve bu hedefe yönelik çeşitli yorumları -eleştirileri değil- çok kristalleşmiş bir hâl içinde bulabileceğimiz bir dönemdir. Tam da bu yılların önerdiği Batılı muhafazakâr yaşam biçimi, sonrasında onu eleştirenler tarafından dahi defalarca uyarlanacak bir temel model teşkil etmiştir. Ancak bu, o yıllarda yukarıdan dayatılan tek bir modelin olduğu anlamına gelmez. Evet yukarıdan dayatılan sınırlar vardır ama aynı zamanda, yeni hayat üzerine, bu sınırlar içinde kalmak kaydıyla, kesinlikle yaratıcı ve çok sesli denemese de birden fazla sesin çıktığı bir tartışma ortamı da mevcuttur. Buradan devamla kolayca tahmin edilebileceği üzere, -bunu önerdikleri muaşeret kurallarına ne ölçüde taşıyabildikleri bir yana- birçok yazar da Batılı âdâbı olduğu gibi alma fikrini açıkça eleştirmiş, taklitçilik meselesini bir hayli dert etmiş ve daha çok bir uyarılma önermiştir (Ahıska, 2005: 35-45, 88; Ural, 2008a: 71-83).¹⁹

Umumi Mahallerde Gürültü Yapmayınız

Yazarlarımıza kulak verecek olursak, acilen muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak için bir an önce sesimizi kısma ve denetlemeyi öğrenmemiz gerekmektedir.

Elbette öncelikle kamusal mekânlarda. Sokaklarda, tramvaylarda, trenlerde, sinemada, konserde ve tiyatrodâ: “Sokakta yüksek sesle bağırarak, ıslık çalmak, şarkı söylemek...sakınılması lazım uygunsuz hareketlerdir” diyerek bizi uyarır Kurtbek (1939: 64).²⁰ Arel'e (1939) göre ise: “Nakil vasıtalarında yüksek sesle konuşmak ve gülmek ayıptır” (1939:35). Samih Nafiz Tansu (1939), *Talebeye Muaşeret Usulleri* adlı eserinde, “(Konferans, konser, temsil) gibi yerlerde susmak, oturduğu sandalyeyi kanepeyi gıcırdatmamak, öksürük aksırık gibi şeyleri mümkün olduğu kadar zapt etmek” (1939:17-18) gerektiğini ekler ve şöyle devam eder: “Tiyatroda oyun esnasında yanındakilerle mütemadiyen hatta fısıltı hâlinde bile konuşmak muaşerete sığmadığı gibi, yüksek kahkahalarla gülmek ve kimsenin iştirak etmediği yerlerde kendi kendine alkışlamak... çirkindir.” (1939: 49).

Sinemada ise “ayak vurmak, münasebetsiz yerlerde alkışlamak, ıslık çalmak, film gösterilirken konuşmak...muaşerete uygun hareketler değildir” (Arel, 1939: 38). Yine sinemada kaçınmak gereken hareketlerden biri de “perdeye akseden yazıları çerhen okumak”tır (Lütfü, 1930: 30). Bunlar neredeyse tabii görülebilecek muaşeret kaideleridir elbette. Ancak bunlara pek az uyulduğunu ve (hiç değilse Türkiye taşrasında) bir sinema salonunda 1930'larda duyulabilecek hakiki sesleri, bugünkünden bir hayli farklı ve katılımcı –diyelim- bir seyirci kitlesi olduğunu Savaşçın'ın Kayseri Halk Evi'ndeki âdâb-ı muaşeret konulu konferansındaki şu uyarısından yola çıkarak hayal etmek zor değildir: “Film gösterilirken ıslık çalmak, bazı manzaralara karşı ah, of gibi manasız gürültüler çıkarmak ancak eski külhan beylerin yapacağı işlerdir” (Savaşçın, 1938: 20).

Uygarlaşma aynı zamanda sıkıntı, çekinme, hoşnutsuzluk, tiksinti, korku ve utanç duygularının ritüelleşmesi ve kurumsallaşması demektir. Özellikle başkalarının taşkın duygularına tanık olma, kendinin ve başkalarının çıplaklığı, özetle doğal ve spontan olan her şey utanç, çekinme ve

¹⁹ Kemalizm (ve bilhassa da '30'lardaki görünümü) Türkiye'de hâlen sıcak ve çok netameli bir konudur. Hem farklı pozisyonlardan gelip farklı gerekçelerle eleştirenler hem de bu dönemi bir altın çağ olarak hatırlayan bugünkü destekçileri açısından, Kemalizmin birden çok sesli olabileceği pek akla gelmeyen bir seçenektir; çünkü mevcut tartışma alanında bugüne ilişkin öyle yakıcı ayrıştırmalar içinden sürmektedir ki hiçbir tarihsel kıvraklık taşımaz ve tarihsel bakış açısının hatırlattığı basit hakikatlerden birini unutturur: Kemalist ideoloji dediğimiz şeyi de kanlı canlı insanlar var etmiştir. Bu durum aynı zamanda, tarihsel bakış açısının en incelikli zenginliklerinden birini kullanma fırsatını reddetmek ve böylece de çok tatmin edici bir entelektüel zevki iskalamak demektir.

²⁰ Birincil kaynaklardan yapılan alıntılar olduğu gibi, orijinal hâlleriyle bırakılmıştır. Bu, '30'lu yıllara özgü, Latince harflerle yazmaya henüz alışmamış olmanın da getirdiği tınıyı hissetmemize de imkân verir.

sıkıntıya yol açar. Başkalarının bedensel faaliyetlerini görmekten, kendininkilerin görülmesinden, beden seslerinden ve sıvılarından, beden hakkında konuşmaktan ve hatta konuşulduğunu duymaktan utanç duyulur. Gene aynı minvalde, başkalarının el ve ağzı ile dokunduğu şeylere; hatta kendi organlarına dokunmak ya da doğal kaynağı görünen yiyecekler ve benzeri şeyler de tiksinti yaratır (Elias, 2002: 226). Bu süreçte, utanç yaratan, huzursuzluk veren her şey; ölü, vahşi vs. olan şeyler; doğal olanı ya da görünür şiddeti hatırlatan şeyler, giderek göz önünden çekilip gizlenir; sahne arkasına atılır; kulisin ardına itilir (Elias, 2002: 246).²¹

Bizim kitaplarımızda da önüne geçilmek istenen kimi sesler doğal olandan uzaklaşma eğilimini gösterecek şekilde, doğrudan vücut ifrazatlarının sesidir ve bu uyarılar, utanma eşliğinin hâlen bir hayli aşağıda olduğunu kanıtlamaktadır: “Konferansta konuşmak, sandalye gıcırdatmak, kaşınmak, hatta sümkürmek ve tükürmek bile ayıptır” (Tansu, 1939: 51).

Fakat aslında hangi seslerin kısılması gerektiği konusundaki eleğin delikleri geniş olduğu gibi dardır da. Sadece âdâb-ı muaşeretin artık kanıksanmış ve toplu yaşamın gereği “başkalarını rahatsız etmeme” ilkesiyle gerekçelendirilebilecek apaçık kuralları kadar; “kendini denetle ve göze çarpma” gibi, ortalamada kalmak, sıradan olanla çatışmamaktan ibaret bir gerekçeye dayanan daha sıkı kurallar da aynı tür içinde -hatta aynı metin içinde, hatta bazen aynı paragraf içinde- kendine yer bulabilir. Örneğin gazino gibi bir eğlence mekânında dahi kendimizi denetlemeyi bilmemiz gerekir: “Gazinoda yüksek sesle konuşulmaz ve kahkaha atılmaz” (Kurtbek, 1939: 148-149). Bu bağlamda belki de en tuhaf ve kuşkusuz ki günümüzden bakılınca en tutmamış olan nasihat, orta öğretim öğrencilerine yönelik bir kitapta yer alır ve okurlarını spor müsabakalarında sesleri kısımaya davet eder: “Maç esnasında haykırmak, bağırarak...en büyük ve en çirkin hareketlerdir....(kaynana zırlıtısı) tabir olunur bir takım aletlerle gürültü çıkarmak da ayıptır” (Tansu, 1939: 55) ya da “...spor müsabakalarında misafir taraf aleyhine bağırarak...kendi arkadaşlarına -vur, kır, kopar- gibi ancak mahallenin aile terbiyesinden mahrum çocuklarında görülebilecek hareketlere girişmek kadar, çirkin ve ayıp bir şey tasavvur edilemez” (Tansu, 1939: 18-19).

Yine bu çerçevede konser, tiyatro vb. yerlerde alkış sesi de sıkı kurallarla düzenlenmiştir, öyle ki temsilden sonra alkışlamak kadar doğal bir davranış, hatta hakkın dahi, tam olarak hangi hareketle yapılacağı tarif edilebilir: “[piyeslerde] Alkışlamanın kendine mahsus usul ve adabı vardır. İki eli açarak birbirine çarpmak doğru bir şey değildir. Sol eli köğsün ilerisine doğru uzatarak sağ eli sol elin üzerine hafif bir surette vurmak suretile alkışlamak münasip olur. Alkışın çok uzun olmaması lâzımdır. Sekiz on defa el çarpmak kâfi görünür” (Lütfullah, 1932: 152). *Dikkat çekmemek* fikrine dayalı, yani âdâb-ı muaşeretin bir arada yaşamayı kolaylaştıran boyutundan çıkıp, kendini denetleme boyutuna uzanan gerekçe, ister istemez yüksek ses çıkardığından dikkat çekecek alkışla ilgili şu satırlarda apaçık okunabilir: “Sinema tiyatro gibi mahallerde ıslık çalmak, nazarı dikkati celp edecek derecede el çarpmak noksanii terbiyeye âlamettir” (Lütfü, 1930: 32); çünkü aksi davranışlar, adap konusundaki bilgisizliğinizi değil, bizzat kişiliğinizin bir zaafını gösterir: “[tiyatro, operada] Alkış mutedil olmalı; yalnız hafif insanlar taşkınlık gösterirler” (Kurtbek, 1939: 148-149).

Fakat her türlü denetimsiz sesin gürültü sayıldığı ve okurların yavaş sesler çıkarmaya davet edildiği yerler yukarıdaki umumi alanlardan ibaret değildir. Sessizlik daha özel alanlarda da, başkalarını rahatsız etmeme gerekçesiyle meşrulaştırılarak övülür: “[Yemekte] yanınızdaki arkadaşla hafif bir sesle konuşabilirsiniz. Fakat yüksek sesle bağırarak ve gülmek, uzaktaki bir arkadaşınıza seslenmek...son derece çirkin bir harekettir” (Ongan, 1938: 41). Sofra bu alanların başında gelir ve doğal seslerin bastırılması talimatı bilhassa sofrada karşılık bulur: “Ağzınızı

²¹ Aile de büyük oranda bu sahne arkası olarak işlev görür.

şapırdatarak yemeyiniz, şarkı söylemeyiniz, ıslık çalmayınız” (Ongan, 1938, 42).

Fakat bu en temel noktada dahi farklı görüşlere rastlanabilir. Örneğin burun silmek, bu doğal ihtiyaç âdâb-ı muaşerete göre muhakkak bastırılmalı mıdır, yoksa bastırılması şart değil midir? Hidayet Ongan yasakçı taraftadır: “Sofrada gürültü ile burun silmeyiniz” (Ongan, 1938: 44). Oysa Lütfullah, belli tuhaf kurallar dahilinde burun silmeye icazet verir: “Salonlarda burun silmek ayıp değildir. Bir boru sesi çıkararak burun silmeyi muvafık görürler. Maksat luzucu harharayı işittirmemektir”²² (Lütfullah, 1932: 64). Bu icazetin gerekçesi ise Avrupalıların bunu yapmasından ibarettir: “Avrupalılar yemeklerde, ziyafetlerde burun silmeği çirkin saymazlar... silinmek lazım geldiği taktirde behemehal boru sesi çıkartılarak bu ihtiyaç izale edilmelidir” (Lütfullah, 1932: 65). Süheyla Muzaffer de burun silmek konusunda Lütfullah ile hemfikirdir, fakat çıkacak ses meselesinde biraz daha ihtiyatlıdır: “Sofrada burun silinebilir. Çok ihtiyatlı olmak ve öttürmemek şartıyla” (Dalkılıç, 1939: 79).

Ancak yine doğal seslerden uzaklaşma bahsi altında ele alınabilecek geçirmek konusunda tüm yazarlar aynı şeyi düşünür. Geçirmeyi *alaturka* bir adet saydığını da hissettiren Kurtbek sofrada çıkarılamayacak sesleri şöyle sıralar: “...geçirmek ve arkasından ‘çok şükür allaha’ demek, esnemek, sümkürmek, ağızda lokma varken konuşmak, pek hızlı yemek, ağız şapırdatmak” (Kurtbek, 1939: 138). Bugün karşımıza çıkabilecek herhangi bir âdâb-ı muaşeret metninde yer almasını hayal dahi edemeyeceğimiz bu satırlar, utanma eşiğinin 1930’larda henüz bir hayli altlarda olduğunu bir kez daha hatırlatmaktadır bize.²³ Lütfullah da geçirmeyi ayıplar; ancak hâlen “midenin hava ifrazatı tazyik ettiği vakit onu usuletle çıkarmak mümkündür” diye de ekler (Lütfullah, 1932: 52).

Sofrada bastırılması gereken bir diğer doğal ses ise elbette ağız şapırtısıdır. Bu bağlamda, çayın ve çorbanın nasıl içilmesi gerektiğine sıkça değinilir. Örneğin Hüsnü Savaşçın (1938) bir hayli detaylı bir sıcak içecekler talimatnamesi verir: “Çay ve kahveyi hupurdadid içmekte kusurludur. Ses çıkmaması için biraz sovturuz. Ondan sonra içerken de dilimizi geriye doğru çekeriz” (1938:19).

Fakat sofrada da mesele, başkalarını rahatsız etmemek ve iğrendirmemektir ibaret değildir. Kendi başına bir gerekçe olabilecek kibarlık ve buna ulaşmak için kendini sınırlamaya yönelik telkinler sofrada bolca karşılık bulur: “Yemek esnasında çatal ve kaşığı tabaklara dokundurarak takırdı yapmak ayıp olduğu gibi yanında ve tam karşısında olmayanlar ile uzaktan uzağa konuşmak çok ayıptır. Herkes münhasıran yanında oturan bay ve bayanlarla meşgul olur. Ve yine herkes gayet yavaş sesle konuşur” (Savaşçın, 1938: 19) ya da “Sofrada hızlı konuşulmaz, kakhaha ile gülünmez, uzakta olanlara seslenilmez” (Lütfü, 1930: 48).

Radyo Günleri

1930’larda âdâb-ı muaşeret alanı, bir araya geldiğimizde duyulacak radyo sesi ile ilgili olarak da kurallar geliştirir. Temel prensip yine gürültü sayılabilecek seslerin kısılmasıdır. Bir kaynaktan belli saatten sonra radyo dinlenmemesi yönünde tavsiyelerde bulunulur ve bu nasihat, komşuları rahatsız etmemenin yanı sıra geç saatte ayakta kalmak herhalde uykuya engel olacağı için sıhhatte aykırı olmasıyla gerekçelendirilir (Tansu, 1939: 27). Radyo ile ilgili bir diğer kural da ortamı “cızırtıya” boğmamaktır. O yıllarda radyo bir arada dinlenen bir alet olduğundan, eve

²² “Luzucu harhara”, yapışkan balgam anlamında kullanılmaktadır.

²³ Bugün âdâb-ı muaşeret bu derece apaçık bir kitap formatında karşımıza çıkmasa dahi magazin, dekorasyon ya da life-style dergilerinde veya kendine yardım kitaplarında satır aralarına gizlenmiş bolca âdâb-ı muaşeret nasihatine rastlamak hâlen mümkündür. Ancak bu öğütler artık “sofrada geçirmeyelim” düzeyini fazlasıyla aşmış; sofranın düzeninde supla kullanımı nasıl olmalıdır, hangi sofrada hangi tür çiçek uygundur gibi bir hayli sofistike düzeylere çıkmıştır.

Bugün *savoir-vivre* literatürünü hâlen müstakil biçimde devam ettiren yegâne kesim, modern hayata dahil olmayı arzulayan muhafazakârlardır. Bu bulgu dahi, söz konusu literatür ile modernleşme arzusu -ve bu arzunun yol açtığı gerilimler- arasındaki ilişkiyi göstermeye yeterlidir.

gelen misafirlerin isteklerine de uyulmalıdır. Ama belki de en ilginç radyoyu sessizliğe karşı bir panzehir olarak gören bakıştır. Öyleyse yüksek ses kadar, sessizlik de misafirlik muâşeretıyla çelişmektedir. Muhittin Dalkılıç (1932), *Yeni Hayat Adamına Muâşeret Dersleri* adlı kitabında radyo muâşeretini şöyle toparlar: “buna ek olarak da Radyoda asla bir programdan diğerine atlamayınız....Radyonun hoparlörünün bulunduğu yer mutlaka misafirlerinizin geleceği yer olmalıdır.... Misafirlerin mütemadiyen musiki ile geceyi geçirmemeleri de lâzımdır. Bu itibarla umumun reyı alınarak bir parça bittikten sonra radyo kesilebilir. Fakat derin bir sessizliğin hükmünden kurtarmak için de kesileceğine göre ne icabederse evelden tasarlamak lâzımdır” (1932: 48).

Ses Disiplini: Lehçe Terbiyesi ya da “Vatandaş Türkçe Konuş !”

Ancak mesele sesleri kısmaktan ibaret de değildir. Aynı zamanda ses çıkardığımızda bunu nasıl yapacağımız da tariflenmiştir. Elbette esas olan, sesi ortalama tutmak, ondaki aşırılıkları törpülemektir: “Bunun için konuşurken sesinizin tonu sert olmasın. Mutedil sesle ve mülayemetle konuşunuz” (Ongan, 1938: 14) ya da “Konuşurken ses ne çok, ne de pek alçak olmamalı, dinleyenler tarafından tabii surette işitilmelidir. İngilizler umumiyetle sessiz konuşurlar; Fransızlar da bağırarak. Ses canlı olmalı, mevzua ve sesin gidişine uyarak hafif yükselip alçalmalıdır. Monoton sesler sıkıcı tesir yapar” (Kurtbek, 1939: 74). Bu son alıntıda da görüldüğü üzere, sadece aşırılıkları törpülemek yetmez, aynı zamanda sesi farklı durumlara uyarlayabilecek ince bir ayar da gerekir.

Ses üzerinde ince ayarlara varan hakimiyet bilhassa topluluk karşısında konuşurken gereklidir: “Söze birdenbire başlamamalı. Biraz beklemeli, sükûnet gelince nispeten yavaş sesle başlamalıdır. Söz yavaşlığı, dinleyicilerin dikkat ve sükûtunu da davet eder...son yaklaşımca, ses canlamalı, yükselmeli, ve söz, takdir ve alkış çekecek surette bitirilmelidir” (Kurtbek, 1939: 85).

Ancak ses disiplini sadece volüm ve tonla ilgili bir konu değildir. Asıl lehçeyi disiplin altına almak gerekir. Amaç etnik farkları silinmiş -ve bir başka açıdan bakınca aslında seslerle yürütülen kıvrak oyunlarını da yitirmiş- standartlaşmış ve yerellikten arınmış açık ve sade bir Türkçe'ye ulaşmaktır. Bu disiplin sadece iki kitapta karşılık bulsa da türün hiç gerektirmediği bir konunun literatürde kendine yer bulabilmesi başlı başına ilginçtir.

Sonuç olarak, Süheyla Muzaffer Dalkılıç'ın talebelere yönelik kitabında örneklediği üzere, ses disiplini harflerin tek tek nasıl söyleneceğine ilişkin öğütler vermeye kadar varabilir: “Dilin, gırtlak seslerinden dudak ve diş ve damak seslerine inkılâp ve tekâmül etmiş olduğu hakikatine göre mümkün olduğu kadar dudak ve diş seslerini ihtiva eden kelimeleri tercih etmeli, iptidai bünyesi olan kelimeleri de içinde geçen (g) leri ve keskin (h) ları âhenkleştirip incelterek telaffuz etmelidir” (Dalkılıç, 1939a:26).

Modernliğin bir özgürleşme değil bir disiplin meselesi olduğunu bize tane tane anlatmış olan Foucault'nun görüşlerini bilhassa hatırlatacak şekilde, konuşma kusurları da sıkı bir disiplinle düzeltilmelidir: “Ağzı kayıtsız ve çok hür bulundurmak, aşağı yukarı ve dizginsiz bırakmak böyle bir kusura sebep olabilir. Bu da bir dereceye kadar marazî bir hâldir. Konuşurken şeker yalamak veya ağızda bir sakız çiğnemek ve bu suretle bunun önüne geçmeğe çalışmak gerektir. Bilhassa (l) harfi bu konuşuşun vasıtası olur. Mümkün olduğu kadar (l) li harflerden kaçınmak ve fakat evde yalnız kalınca bilhassa (l)li kelimeler bulup bunları doğru telâffuza çalışmak icabeder” (Dalkılıç, 1939b: 45). Ama ya bu dil yarasından mustarip talihsiz, meselâ Lüleburgaz'da oturan bir Lütfü, bir Latif ise... O da tabii sahne arkasına çekilip çalışmalı ve kendini düzeltmelidir.

“Bazı harfleri söylemekten kaçın”a varan marazî bir disiplin anlayışı sadece bazı dil engelliler için değil, nüfusun -aslında komple sahne arkasına çekilmesi beklenen- bazı riskli grupları için de gereklidir. Örneğin genç ve dinç olan modernle ve kibarlıkla çelişme riskini fazlasıyla barındıran yaşlı erkekler: “Dişleri tamamen takma olan ihtiyarlar konuşurken bilhassa (s, t) harf-

lerle ve bunların tahavvülâtı demek olan (st, tz, ts) gibi mürekkep harflerle başlayan kelimelere fazla düşmemelidir. Ağızlarında dişlerin oynamamasına dikkat etmelidirler” (Dalkılıç, 1939b: 50).

Farklılıkları silip herkesi birleştirecek bir “millî kimlik” oluşturma çabasının bir parçası sayabileceğimiz bu standart ve mutedil ses arayışı, ses disiplininin doruk noktasını teşkil etmektedir: “Daima Türkçe konuşmak milli muaşeret icabıdır. Aynı toprakta aynı hukuk şartlar ile, aynı imtiyazlarla doğup büyüyen, ekmek kazanan insanların mezhep ve din gibi farklarına güvenerek bir başka dille görüşmeleri doğru değildir” (Dalkılıç, 1939b: 174). Ancak bu noktada “millet sevgisi” de sokaktaki sıradan halkın ağzı ile konuşmaya dek götürülmemelidir: “Meselâ (birader) yerine (blâder) demek ve meselâ (memleket) yerine (melmeket) demek doğru değildir. Muhatabının hürmet ve itimadını kaybettirir. Haknızda fena bir intiba, fena olmasa dahi aşağı bir intiba hasıl ettirir” (Dalkılıç, 1939b: 44). Dolayısıyla bu yıllarda “sınıfsız, kaynaşmış” bir kitle olarak tarif edilen Türk milleti içinde, muaşerete göre şekillenen -öyleyse de “doğal”, “meşru”, hatta “haklı” olarak görülebilecek bazı sınıfsal ayrıcalıklar, aynı zamanda duyulabilen ayrımlara dayanmaktadır.

Bu bağlamda yapılan detaylı tarifler, dildeki “züppece” sesleri silmeyi de hedefler: “Kelimelerin aksanlarına ehemmiyetle dikkat etmek ve harfleri sarih ve bariz bir şekilde meydana çıkarmak, tane tane söylemek, birbirine karıştırmamak, (r)leri yumuşak (ğ) ile yumuşak (r) ve (y) arasında telâffuz etmek gibi züppe lisanına kaçmamak lâzımdır” (Dalkılıç, 1939a: 27). Neredeyse manasız denebilecek kadar Batılılaşmış züppeliğin kadınsılaşıma alameti olduğu yine lehçe terbiyesi ile ilgili şu satırlarda okunabilir: “Kelimeleri dişleri ve dudakları arasında çiğneyenler, dudaklarını büzüp konuşanlar, güzel konuşmak için (r) ları (y) gibi yarım konuşma taklidi yapanlar, sesini inceltip kadın sesi ve sesini kalınlaştırıp erkek gibi konuşanlar, konuşurken çocuklaşanlar, hızlı, yavaş, sert, kuvvetli, haşin konuşanlar...herhalde hoşumuza gitmez” (Dalkılıç, 1939b: 41).

Öyleyse aynı modernlik gibi, aksan da ne eksik ne fazla olmalıdır. Düzgün ve ortalama aksanın eksikliği kabalığa, ilkelliğe; fazla aksanlı konuşmak ise züppeliğe işaret eder: “Bu itibarla aksanın konuşma muaşeretinde mevki büyüktür. Bunun fazlalığı bir dili ne kadar bozarsa, eksikliği de o kadar iptidaleştirir” (Dalkılıç, 1939b: 42).

Hanımlara Mahsus Kurallar

Kadınlar, hem genel olarak erken cumhuriyet dönemindeki çok ürkek modernleşme girişiminin hem çok atılgan millî kimlik arayışının hem de bu çerçeveler içinde özel olarak âdâb-ı muaşeretin kritik bir parçasını oluştururlar. Zira kadınlık, temelleri atılmakta olan yeni toplumun, hem ideolojik düzeyde hem de gündelik yaşam düzeyinde baş etmek zorunda kaldığı başat hâlleri ve sorunsalları birleştirir. Bu anlamda bu dönemde kadınlar, hem Batılılaşmaya duyulan hevesin hem de batılılaşma karşısında duyulan yaygın tedirginliğin sembolü hâlini almıştır. Bu bağlamda modern hayata katılan kadınlara, önerilen modernleşmenin asıl olarak bir uçları/aşırılıkları/fazlalıkları törpüleyen “denetim” alanı olduğu “kadın sesi” üzerinden de hatırlatılır. Zira aksine doğru gidiş, yani modernleşmeyi yanlış anlayarak bir “kendini gerçekleştirme,” “serbestleşme” alanı olarak görmek, kadın bedeninin denetimine dayanan millî kimliğimizin, yerelliğimizin, bize ait iç alanın, asıl kıymetli olanın, dıştan gelen modernlik karşısında kaybedilmesi riskini de beraberinde getirecektir (Ural, 2013).

Bu bağlamda ses etrafında, tüm bu detaylı kurallar yetmezmiş gibi, kadınlar için özel kısıtlamalar da getirilir. Bu kısıtlamaların en önde geleni kahkaha atmamaktır: “Kibar bir kadın, hiç kimsenin yanında kahkaha atmaz.” (Kurtbek, 1939: 77) veya “[Kadın, baloda] Fazla içki, kahkaha, derbederlik, laubalilik ayıptır” (Dalkılıç, 1939b: 135). Sokaktaki ani karşılaşmalar dahi kont-

rollü olmalıdır: “Kadınlar...Tamdıklara tesadüfte gürültülü surette izharı şadumanı edilmez” (Lütfü, 1930: 23). Fazla ve aşırı olanın törpülenmesi meselesi, -kadınların duygulara kapılmaya eğilimli olduğu varsayıldığı için- duyguların riskli alanıyla ilgili özel bir uyarı da gerektirir: “[Kadın-sokakta] kahkahalarla gülmemeli ve sonsuz bir acı ve teessür içinde bile olsa ağlamamalı, acısını, kederini, neş’esinin fazlasını da eve saklamalıdır” (Dalkılıç, 1939b: 99). Bu satırlar, “kendini olmama”ya dayanan âdâbın sergileneneceği asıl mekânın kamusal alan olduğunu ve evin bir kulis işlevi olduğunu bir kez daha hatırlatır.

Bu çerçevede genç kızlar özel bir kategori teşkil ederler. Bunun birkaç nedeni vardır: Birincisi herhalde genç kızların önemli bir potansiyel okur kitlesi olduklarının düşünülmesidir. İkincisi genç kızlardan yeni rejimin getirdiği inkılâpları sergilemeleri beklenmektedir. Ancak bir yandan da bu “sergileme” göreviyle çelişir şekilde, pek göze batmadan, tevazu içinde hayatı güzelleştirmeleri gerekir. Yine de herhalde en önemli neden, yeni rejimin kadını ancak belli sınırlar içinde modern hayata dahil etme yaklaşımı açısından genç kızların özel hassasiyet içeren bir kesim olarak görülmesidir. Hem henüz cinsel deneyim yaşamadıkları varsayıldığı için masum ve bilgisiz kabul edilirler, hem de bir an önce iyi bir kısmet bulmaları beklenmektedir. Üstelik henüz el değmemiş taze güzellikleri ile özellikle kadın ve erkeğin bir arada bulunduğu uygar hayat içinde saldırıya ya da ayartılmaya daha açıktırlar. Bu bağlamda genç kızların “sesler”i üzerinden de ince bir gösterme/gizleme oyunu yürütmesi beklenir.

Bu anlamda genç kız da sesini sıkı bir denetim altında tutabilmelidir: “Sözü vazih söylemeğe, çıplak ve kuru bir ses çıkarmamaya, seda ve tavrınızda kibir ve azametten eser buldurmamaya dikkat etmelidir” (Sedat, 1932: 29). Bu denetim, sese yumuşak bir tını verecek şekilde olmalı, ses duruma göre şekillenebilmeli ve modern olanı taklitten uzak kalmalıdır: “Sinema yıldızlarının müstesna ve ancak onlara yakışan ahengine meyletmeyiniz. Sesinize söz söylediğiniz insanlara, anlattığınız şeye göre eda ve ahenk vermesini biliniz. Haşin, keskin, sert bir eda ve ahenk dinleyenlere tatlılık ve mülayimetten hiç hissedar olmamış bir ruh hissini verir” (Sedat, 1932: 29). Bu sıkı ses ve elbette şive disiplinine riayet etmezse, başına gelebilecek en kötü olasılıklardan biri gerçekleşebilir ve namuslu genç kızımızı hafifmeşrep, dolayısıyla dokunulabilir bir kız zannedebilirler: “Genç kızın erkenden dikkat ve ihtimam göstermesi lâzım gelen şeylerden biri de sedasıdır....meclise girince söz söyler, konuşursunuz. O zaman bütün bu cazibenin bir anda mahvolduğunu ve uyandırdığınız iyi tesirin söz söyleyince berhava olduğunu hissedersiniz. Çünkü sesinizin ahengi fenadır: şiveniz, telaffuzunuz, söz söyleyişiniz sakil ve uyutucudur...O vakit sizi güzel fakat bayağı kızlar sınıfına ithal etmekten çekinmezler” (Sedat, 1932: 29).

Yine de genç kızlar, fazla da nazlanmadan topluluk içinde şarkı söylemelidir: “Bir mecliste sesi güzel olan genç kızlardan bir parçaya iştirak etmesini istemek kadar tabii bir şey olamaz. Böyle bir hâlde fazla naz etmek, sesinizi dinletmek için etrafınızdakileri adeta yalvartmak çok çirkin bir harekettir” (Sedat, 1932: 49). Böylece hem ortamı şenlendirecek hem de kendilerini potansiyel nişanlı adaylarına göstermek fırsatını yakalayabileceklerdir.

Ama elbette adayları ürkütmemeye de dikkat etmek gerekir: “Erkeklerle konuşurken kibir ve gurura kapılmadan fakat sıkılganlık ta göstermeden, tabiliği elden bırakmıyarak, vazih ve sarıh olarak konuşunuz. Konuşma esnasında gözlerinizi indirerek; sesinizi kısarak konuşulan şeyden müteheyyiç yahut mütehassis olduğunu hissettirmek doğru bir hareket değildir” (Sedat, 1932: 29-30).

Ancak kadınlar için asıl kural hâlen, tevazu ve sessizliktir ve kadınlar bunları taciz karşısında dahi korumalıdır: “Erkeklerde olduğu gibi bayanlarda da sokakta bağırarak konuşmak, kahkaha ile gülmek hiç yakışmaz. Ciddi bir kadın dama önüne bakarak gider...Terbiyesiz sözlere maruz kalan bayan duymamazlığa gelmelidir” (Savaşçın, 1938: 12).

Elbette sözlü bir sunumun yazılı hâle getirilmesi ile oluşan Savaşçın’ın metni aynı zamanda

sokaklarda yaygın taciz olduğunu da itiraf etmektedir. Demek her şey, bu kitapların çoğunda hissettirildiği kadar tıkr tıkr işlememektedir ve güllük gülistanlık değildir.

Sonuç: Biri Sizi Gözetliyor!

Seyfi Kurtbek, 1939 basımı *Modern Yaşayış Bilgileri* adlı kitabında, “Kimseyi Rahatsız Etmemek” üst başlığı altında şunları yazar:

“Başkalarının istirahat haklarına saygı göstermek medenî bir borçtur...Bugün, medenî şehirlerin en mühim vasıflarından birisi de ‘sessizlik’ olmuştur. Yüzlerce fabrikanın, tren, tramvay ve makinenin, binlerce otomobilin bulunduğu büyük şehirlerde, sessizliğe riayet edilmese, yaşamak imkânı olmaz. Garblılar, gürültüye karşı uzun müddet mücadele ettiler ve sonunda muvaffak oldular; artık fabrikalar, çalışma zamanını bildirmek için sabahın altısında bütün bir şehri uyandırmıyorlar; herkes saatine bakıyor ve zamanı gelince iş başına gidiyor. Trenlerin tiz perdeli düdüklere yasak edildi; artık makinistler, keyifleri geldikçe ortalığı velveleye vermiyorlar. Mecburiyet olursa, zaten sesi kısalmış düdüklarını kısaca öttürüyorlar. İstasyonda kampanalar, düdüklar, borular, “Tamâm !”lar işidilmiyor... Feribotlar şehir yakınında canavar düdüğü kullanmıyorlar. Otomobiller, ancak mecburiyet halinde kısaca kornalarını çalabiliyorlar. Boru sesine benzeyen ve kulakları tahriş eden kornalar yasaktır. Lüzumsuz yere veya fazla korna çalan şoförlerin yanına derhal motosikletli polis yetişir ve anında cezasını verir. Geceleri saat ondan sonra korna çalınmaz... Motosikletler, en küçük fakat en çok gürültü yapan nakil vasıtalarıdır; bunların şehir içinde silansiyöz takmaları mecburidir.” (Kurtbek, 1939: 49-50)

Dolayısıyla, Kurtbek’e göre sessizlik modern kent hayatının zorunlu bir sonucudur. Modern kentler, tam da kendi sonuçları olan gürültüyü, yine modern oldukları için etkili olan yasaklar ve önlemler sayesinde (motosikletli polisler gibi modern devlet harikaları, silansiyözler gibi teknoloji mucizeleri, sorumlu birer vatandaşa dönüşürken eski hovardalıklarına gem vurabilen makinistler ve onların sesi kısalmış düdüklere sayesinde) alt edebilmişlerdir. Gürültü modern kentin çalışan bir aygıt olmasının sonucudur. Geride fabrikaların, trenlerin, feribotların sesi duyulmaktadır. Ama tam da bu bitmek bilmez çalışma ritmi nedeniyle şehrin sesi susturulmalıdır. İşçiler, memurlar ertesi sabaha dinç uyanmalıdır.

Çeşit çeşit makinaların içinde harıl harıl çalıştığı bu kentin bizzat kendisi, tıkr tıkr işleyen bir makine gibi hayal edilmiştir. İşte tam da bu mükemmel kusursuzluğu ve ahenkli ritmi nedeniyle aslında öyle bir kent yoktur, hiçbir zaman, hiçbir yerde var olmamıştır, sadece var olması arzulanmıştır. Böyle bir kente Batı’da da, ne dün ne de bugün rastlayabilirsiniz. Değil ki 1930’ların sonlarındaki Türkiye’de mevcut olsun...

Peki ama yazarımız, modernlikle ilgili hayalini neden böyle bir yok-kentin sesi üzerinden kurar ve bu yok-kentin zaten var olmadığı Türkiye’yi de sanki sanayi devrimini yapmış da kentleri gürültüden inliyormuş gibi, bu kent üzerinden sessizliğe çağırır?

Çünkü yazarımız da dönemin birçok metni gibi “garbiyatçı fantezi” içinden konuşmaktadır. Hem kendini izleyen muhayyel bir Batılı göz karşısında hem de “halkın” gözünde gerçekte var olmayı olmuş gibi -modern olmayı modernleşmiş gibi- göstermeyi amaçlar. Erişkin ve ciddi bir dille, önce hayali Batı’yı yaratır. Bu hayalî Batı’nın sesleri susturabilmiş şehir hayatından kişisel hayata, kamusal olandan özel olana -sanki insanların sessiz olması kentlerin de sessizliğine yetecekmiş gibi- kolayca geçiverir: “Hiç kimse kendi evinde geceleyin gürültü ederek komşularını rahatsız edemez. Eğlenti tertib edecek olanlar, önceden etrafındakilerin müsaadesini almağa mecburdur. Gece saat ondan sonra radyo, gramafon, piyano ve saire çalınmaz veya,

komşular tarafından hiç işidilmeyecek kadar yavaş çalınır.” (Kurtbek, 1939: 50).

Sonra da Batı'nın sessizliğini kendi başına yeterli delil sayarak, yani hayalî bir şeyi olduğu gibi model kabul ederek ve o sanki bizi imtihana çekecekmiş gibi, kendinin de parçası olduğu modern olmayan memleketi, modernist ve resmî bir söylem içinden kendine çekidüzen vermeye çağırır: “Ramazan davulları, bekçi düdüğü de umumun istirahatini bozan ve medenî şehirlere yakışmayan gürültülerdir” (Kurtbek, 1939: 50-51).

Ama yakışsın ya da yakışmasın, herhalde 1930'ların Türkiye'sindeki kentler ramazan davulu, bekçi düdüğü, ayrıca sokak satıcısı, at arabası, sokakta oynayan çocuk ve benzeri birçok “modern olmayan” yerel sesle doluydu ve muhakkak ki girişte tarif edilen hayalî kentten çok daha sessizdi. Ama garbiyatçı fantezi her zaman bildiklerin unutulmasına, hakikatin es geçilmesine dayalı; “mış gibi” yapılan, “olmamış olmuştur gibi gösteren”; dışsal ve aşkın olan; bir bakıma yamaların üstünü örtüp “dışarıdan” gelen misafire açılan “salon” diliyle konuşur.

Fakat onun yegâne dili bu değildir. Gene garbiyatçı fantezi alanında, resmî söylemin diyalojik sızıntıları da pekâlâ kendine yer bulabilir. Anılarda ve bellekte kodlanmış, yazılı olarak kaydedilmemiş ya da kayıt dışı yaşantılardan oluşan, gündelik hayat içinde bilinen ve paylaşılan duygu bilgisini kapsayan, milli imgelemi oluşturan, gelişigüzel görünen, çocuğun diliyle, mizahî dille ya da duygunun diliyle konuşan, aksaklıklarla ya da birinci hakikat alanından sarkan fazlalıklarla yüklü bir iç alan, samimiyet-yakınlık alanı; bir bakıma ailecek oturduğumuz, hep derli toplu tutmak zorunda da olmadığımız “oturma odası” da vardır garbiyatçılığın.

Şimdi biraz da onun sesine kulak verelim: “Bizim Alman gezisinde kahve altılarda ve yemeklerde bir salona girdiğimizde gürültüden kıyamet kopardı. Halbuki aynı salonda bizden önce oturmuş bir sürü insan yemek yerken çıt duyulmazdı” (Savaşın, 1938: 19). Elbette bu yazılı değil, sözlü bir anlatımdır. Kayseri Halkevi'nde konferans vermekte olan kültür direktörümüz konuşmaktadır. Hayranlıkla bahsettiği Almanya ise 1938 yılının faşist ülkesidir. Biz bize konuştuğumuz bir ortamda, bizi sınava çeken bir Batılı gözün yokluğunda, aslında ne kadar da gürültücü bir millet olduğumuzu açığa vururuz.

İşte 1930'ların âdâb-ı muaşeret kitapları da garbiyatçı fantezinin iki başat söylemi içinden konuşurlar. Hem sokakları hem salonları, hem kamusal hem özel alanı tanzim etmeyi, dolayısıyla şekillendirmeyi hedefleyen, bunu yaparken kadınları bilhassa zapt-u rapt altına almaya cüret eden bu tür, sıklıkla sadece misafirlere açılan *salonların* intizamlı ve eril dili ile “sessiz olmamızı”, “itidalli sesler çıkarmamızı”, “temiz bir Türkçe konuşmamızı”, “kahkaha atmamamızı” tavsiye eder. Ama arada diyalojik sızıntının; evlerimizin oturma odasında kullandığımız, daha serbest, sakınımsız ve tüm pejmürdeliği ile hakikati açık ediveren dili duyulur. Muasır medeniyetlere ulaşmayı ne kadar arzulasak da millî hasletlerimize kavuşmanın sevinci ile ne kadar dolup taşmış olsak da sümüküren, geçiren, tepinen, susmayan, haykıran, kahkahalar atan, ağzından dişleri fırlayan, temiz bir İstanbul Türkçesi konuşmayan -hatta belki Türkçe dahi konuşmayan- gargantualar, hem bireysel hem de kamusal gövdelerimizin içinde bir yerde gizlenmiştir.

Kaynaklar

Ahıska, M. (2005). *Radyonun Sihirli Kapısı: Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*. İstanbul: Metis Yay.

Arel, S. (1939). *Halk ve Talebeye Âdâb-ı muaşeret Bilgileri*. Ankara: İdeal Matbaa.

Burke, P. (1996). *Halk Kültürü ve Toplumsal Değişme. Yeniçağ Başında Avrupa Halk Kültürü* içinde (Çev: Göktuğ Aksin). İstanbul: İmge Yay.

Dalkılıç, M. (1932). *Yeni Hayat Adamına Yeni Âdâb-ı Muaşeret*. İstanbul: Suhület Kütüphanesi.

Dalkılıç, S. M. (1939a). *Öğretmenlere Yardımcı Eser: Talebeye Muaşeret Dersleri*. İstanbul:

İnkılâp Kitabevi.

Dalkılıç, S. M. (1939b). *Herkes İçin Modern Âdâb-ı muaşeret*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Dandiboz, P. (2015). *The Construction of Female Citizenship Through Etiquette Books: Turkey, 1930-1943*. İstanbul: Libra Yayıncılık

Elias, N. (2002). *Uygarlık Süreci I* (Çev.: Ender Ateşman). İstanbul: İletişim yay.

Foucault, M. (1992). *Hapishanenin Doğuşu* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: İmge Kitabevi.

Freud, S. (1999). *Uygarlığın Huzursuzluğu* (Çev. Haluk Barışcan). İstanbul: Metis yay.

Hendy, D. (2014). *Sesin Beşeri Tarihi* (Çev. Çiğdem Çıdamlı). İstanbul: Kolektif Kitap.

Kurtbek, S. (1939). *Modern Yaşayış Bilgileri*. İstanbul: Maarif Kitaphanesi.

Lütfullah (1932). *Zabitan için Muaşeret Usulleri ve Beynelmilel Teşrifat Kaideleri*. İstanbul: Kader Matbaası.

Lütfü, Ö. (1930). *Âdâb-ı muaşeret Konferansı: Hayat-ı İçtimaiyye*. İstanbul: Harbiye Mektebi Matbaası.

Mahir, E. (2005). Etiquette Rules in The Early Republican Period. *Journal of Historical Studies*, 3, 15-32.

Meriç, N. (2000). *Adab-ı muaşeret Kitapları ve Gündelik Hayatın Değişimi: 1894-1927*. İstanbul: Kaknüs Yay.

Ongan, H. (1938). *Talebeye Muaşeret Bilgisi*. İstanbul: Ahmet Sait Basımevi.

Said, W. E. (2003). *Şarkiyatçılık* (Çev. Berna Ülker). İstanbul: Metis Yayınları.

Savaşçın, H. (1938). *Kültür Direktörümüzün Konferansı*. Kayseri: Kayseri Vilayet Matbaası.

Sedat, F. (1932). *Genç Kızlara Âdâb-ı muaşeret Usulleri*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.

Tansu, S. N. (1939). *Talebeye Muaşeret Usulleri*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.

Tunç Y. F. (2016). *Alafranga Halleri: Geç Osmanlı'da Adab-ı Muaşeret*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Ural T. (2008a). "1930-1939 arasında Türkiye'de Âdâb-ı Muaşeret, Toplumsal Değişme ve Gündelik Hayatın Dönüşümü" (Yayınlanmamış doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Programı, İstanbul).

Ural T. (2008b). Tek Parti Döneminde basılmış Âdâb-ı Muaşeret Kitapları. *Müteferrika*, 33, 243-274.

Ural T. (Mart 2013). İnkılâbı Sergileyecek Bedenler ve Onu Yükseltecek Ruhlar: 1930'larda Adab-ı Muaşeret Kitaplarında Kadın İmgesi. *Toplumsal Tarih*, 231, 88-93.

